

А.Т. Қаипбаева*¹, А.А. Нурмухамбетов²

¹ т.э.к., Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ЖҒҚ.

Қазақстан, Алматы қ., E-mail: Aina_78@mail.ru

² PhD доктор, Т.Қ. Жүргенов атындағы ҚазҰӨА,
Алматы, Қазақстан. E-mail: nur.ardak_83@mail.ru

ДЕСТРУКТИВТІ ДІНИ АҒЫМДАР: ЗЕРТТЕЛУІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада деструктивті діни ағымдардың түсініктері барынша ашылады. Сонымен қатар мақалада деструктивті діни ағымдар түсінігі нақты ғылыми зерттеу жұмыстарындағы анықтамалар негізінде қарастырылады. Ең бастысы мақалада жалпы деструктивті діни ағымдарға қатысты зерттеу жұмыстарын жүргізген зерттеушілердің еңбектері талданады. Бүгінгі күні діни астары бар террорлық әрекеттердің басым көпшілігі исламдық деструктивті ағым өкілдерінің қатысуымен жүзеге асырылуда екендігі ақиқат. Мұндай жағымсыз жайттар кез-келген мемлекеттің ішкі заңнамасы, яғни саяси-құқықтық жағдайына теріс әсер етеді. Сонымен қатар азаматтардың да құқықтарына қол сұғумен ұштасады. Деструктивті саяси ағымдардың ұйымдастырған әрекеттері адамгершілік құндылықтарды аяқ асты етіп, антигуманистік сипатымен ерекшеленеді.

Қазіргі таңда деструктивті ағымдардың саясиланып, жекелеген елдердегі саяси үдерістерге белсене араласа бастауы дінтану саласының өзекті мәселесіне айналып отыр. Деструктивті ағымдар тек қана ислам дініне қатысты ғана түсінік емес. Кез-келген әлемдік дін өз ішінде ағымдар мен секталардың өмір сүруімен ерекшеленеді. Мұны көп жағдайда дінмен байланысты емес, тек барынша саясилана түскен үрдіс ретінде қарастырған абзал. Осы тұрғысынан келгенде деструктивті ағымдарды сипаттай келе, алдымен олардың пайда болу ерекшеліктеріне ерекше мән беру қажет.

Кілт сөздер: дін, дінтану, саясат, ағым, адамгершілік, ислам, ұйым

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Қазақ мемлекеттілігінің тарихи дәстүрлері және ұлттық бірегейлікті сақтау мәселелері» іргелі ғылыми зерттеуді жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: BR20280975).

Қаипбаева А.Т.^{1*}, Нурмухамбетов А.А.²

¹ к.и.н., ассоциированный профессор, ВНС Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова.

Казахстан, г. Алматы. E-mail: Aina_78@mail.ru

² PhD доктор, КазНАИ им. Т.К. Жургенева. Казахстан, г. Алматы. E-mail: nur.ardak_83@mail.ru

ДЕСТРУКТИВНЫЕ РЕЛИГИОЗНЫЕ ТЕЧЕНИЯ: ИССЛЕДОВАНИЕ И ОСОБЕННОСТИ

Аннотация

В статье максимально раскрыты понятия деструктивных религиозных течений. Также в статье рассматриваются понятие деструктивных религиозных течений на основе определений в конкретных научно-исследовательских работах. Главное в статье анализируются труды ученых, проводивших исследования, касающиеся деструктивных религиозных течений в целом. Правда в том, что на сегодняшний день подавляющее большинство террористических актов, имеющих религиозную подоплеку, осуществляются с участием представителей исламских деструктивных течений. Такие моменты негативно влияют на внутреннее законодательство любого государства, то есть на его политико-правовое положение. А также посягательством на права граждан. Деятельность, организованная деструктивными политическими течениями, отличается антигуманистическим характером, заключающим в себе нравственные ценности.

В настоящее время актуальным вопросом в области религиоведения становится политизация деструктивных течений, активное участие в политических процессах в отдельных странах. Деструктивные течения являются не только понятием, касающимся исламской религии. Любая мировая религия

отличается существованием внутри себя течений и сект. Во многом это следует рассматривать не как связанную с религией, а исключительно как наиболее политизированную тенденцию. Характеризуя деструктивные течения с этой точки зрения, необходимо прежде всего уделить особое внимание особенностям их возникновения.

Ключевые слова: религия, религиоведение, политика, течение, человечность, ислам, организация

Благодарность. *Статья подготовлена в рамках реализации фундаментального научного исследования «Исторические традиции казахской государственности и проблемы сохранения национальной идентичности» Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (регистрационный номер: BR20280975).*

A.T. Kaipbaeva*¹, A.A. Nurmukhambetov²

¹*Candidate of historical sciences, associate professor, leading of the Institute of History and Ethnology Ch.Ch. Valikhanov. Kazakhstan, Almaty. E-mail: Aina_78@mail.ru*

²*PhD doctor, T.K. Zhurgenov Kazakh national academy of arts. Kazakhstan, Almaty. E-mail: nur.ardak_83@mail.ru*

DESTRUCTIVE RELIGIOUS TRENDS: RESEARCH AND FEATURES

Abstract

The article reveals the concepts of destructive religious movements as much as possible. The article also discusses the concept of destructive religious movements based on definitions in specific research papers. The main thing in the article analyzes the works of scientists who conducted research on destructive religious movements in general. The truth is that today the vast majority of terrorist acts with a religious background are carried out with the participation of representatives of Islamic destructive trends. Such moments negatively affect the domestic legislation of any state, that is, its political and legal situation. As well as encroachment on the rights of citizens. The activities organized by destructive political currents are characterized by an anti-humanistic character, which includes moral values.

Currently, politicization of destructive trends, active participation in political processes in individual countries is becoming an urgent issue in the field of religious studies. Destructive currents are not only a concept concerning the Islamic religion. Any world religion is distinguished by the existence of currents and sects within itself. In many ways, this should not be considered as related to religion, but only as the most politicized trend. Characterizing destructive currents from this point of view, it is necessary first of all to pay special attention to the peculiarities of their occurrence.

Keywords: religion, religious studies, politics, current, humanity, Islam, organization.

Acknowledgments. *The article was prepared as part of the implementation of fundamental scientific research «Historical traditions of Kazakh statehood and the issues of preserving national identity» of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Registration number BR20280975).*

Кіріспе. XXI ғасыр – адамзат баласының жан-жақты дамуына толық жағдай жасалған тарихи кезең. Ақпараттық технологиялар мен инновациялық жобалардың қарышты алға басуымен, ғаламды шарлаған интернет пен әлеуметтік желілер түрлі ұлттардың жақындастыруда. Мемлекеттер арасындағы ынтымақ-тастық пен экономика саласындағы әріптестік саяси тұрақтылықтың кепілі болып, адамдардың барынша қолайлы өмір сүруіне жағдай жасап отыр. Еліміздің егемендік алған алғашқы жылдарында мемлекет терең экономикалық дағдарыста болғандығы жасырын емес. Дұрыс таңдалған экономикалық саясат пен қоғамның бір мақсатқа жұмылып, сәтті топтасуы бүгінгі болашағы баянды Қазақстан Республикасының келбетін қалыптастырды. Бүгінде еліміз әр азамат үшін қолайлы жағдай туғызуға қауқарлы мемлекетке айналып, халықаралық саяси аренада өзіндік орнына ие болды. XXI ғасыр тек адам үшін игі істердің бастауына айналуы тиіс саналатын ақпараттық технологиялар мен интернет желілері арқылы жастар арасында біздің дәстүрімізге жат әрі шындықтан алыс жатқан жалған діни ағымдардың идеялары да еркін таралуда. Ал оған төтеп беруге көп жастарымыздың діни сауаты жетіспейді. Бұл жағдай қазіргі дамыған қоғам жағдайында да деструктивті ағымдардың қаупі сейілмей, керісінше күшейіп отырғандығын байқатады. Әсіресе халықаралық ұйымдар деструктивті деп таныған исламдық діни ағымдар қазіргі күні негізінен араб елдерінде орныққан. Сондықтан да мәселенің

маңыздылығын ескере келе, бүгінгі деструктивті ағымдардың көздегенін анықтау үшін алдымен дәл сол араб елдеріндегі ислам дініндегі деструктивті ағымдарға дінтанулық талдау жасаудың маңыздылығы жоғары. Бұл алдымен біз үшін араб елдеріндегі деструктивті ағымдардың тарихын және онымен күрестің жолдарын зерделеу ғана емес, еліміздегі мұндай сипаттағы деструктивті ағымдардың мақсатын дәл анықтау мен оны қоғамнан аластатудың жолдарын табу үшін де маңызды.

Зерттеу әдістері. Зерттеу жұмысы барысында қоғамдық ғылымдарға белгілі принциптерге сай деструктивті ағымдардың пайда болуының нақты тарихи жағдайы мен оның даму заңдылықтары толыққанды ашылды. Зерттеу барысында мәселеге қатысты алынған мәліметтер сыни талдау арқылы жасалған тұжырымдар тақырыпқа қатысты шынайы пікір, ғылыми пайымның қалыптасуына мүмкіндік берді. Сонымен қатар жасалған ғылыми пайымдар мен тұжырымдар мәселенің теориялық негіздеріне тың өзгерістер әкелуге мол мүмкіндігі бар.

Зерттеу барысында гуманитарлық ғылым салаларында кеңінен қолданыс тапқан бірқатар принциптер басты назарда болды. Олардың объективтілік принципін атауға болады. Деструктивті ағымдардың тек аймақтық қана емес, ғаламдық қауіпті анықталды. Зерттеудегі басты принциптен шыға отырып, қажетті деректер мен зерттеу жұмыстарын табу (эвристика), алынған мәліметтерді сыни көзқараспен талдау, оны қолданудағы жүйелілік пен логикалық байланыстылығын сақтау, анализ, синтез сияқты өз нәтижесін беретін әдістер кеңінен қолданыс тапты.

Талқылау. Ислам дініндегі деструктивті ағымдарға дінтанулық талдау мәселесі отандық дінтанушылар тарапынан кешенді түрде қарастырыла қоймаған тақырыптардың бірі болып табылады. Егемендік алғаннан бері аталмыш тақырып бойынша белгілі бір дәрежеде жекелеген ағымдардың тарихына қатысты дінтанушылар тарапынан талпыныстар жасалып отырды. Сонымен қатар аталмыш мәселеге қатысты тек қана отандық тек ғалымдар емес, шет елдік зерттеушілердің ғылыми ізденістерінің нысанына айналды. Сондай-ақ дәл осы шетелдік зерттеушілер тарапынан жүргізілген ғылыми жұмыстары арасында құнды зерттеулердің де бар екендігін атап өту қажет. Осыған орай, мәселенің жан-жақты әрі зерделенуінің дұрыс әрі нақты болуы үшін дінтану саласы бойынша отандық зерттеушілеріміздің теориялық және әдіснамалық тұжырымдарын басшылыққа ала отырып, зерттеу бағыты ретінде таңдалуы тиіс.

Жоғарыда аталғандай, мәселеге қатысты отандық зерттеушілермен қатар, шетелдік зерттеушілердің де еңбектері жарыққа шыққандығы атап өтіледі. Сондықтан да мәселенің зерттелу деңгейін екі сыныпқа топтастырып, оның бірін отандық зерттеушілердің еңбегі құраса, екіншісін шетелдік зерттеушілердің еңбегі құрап отыр.

Алдымен мәселенің теориялық негіздеріне көңіл бөлудің қажеттілігі туындайды. Бұл ретте деструктивті ағым, секта, культ түсініктерін барынша ашып көрсетіп, ислам дінінің деструктивті ағымдарының тарихын ашу үшін алдымен мұндай ағымдар туралы түсініктің қалыптасқандығы маңызды. Осы маңызды міндеттен шыға отырып, барынша пайдаланған абзал. Олардың қатарында Р.Абдулганеевтің «Деструктив культы, тоталитарные секты – источник распространения религиозного экстремизма» [1], Ю.В. Ахремееваның «Социокультурная основа религиозного экстремизма» [2], К.В. Кислюктің «Религиоведение» [3], М. Вебердің «Избранные произведения» [4] еңбектерімен қатар мәселенің теориялық негіздеріне қатысты Е.Н. Васильеваның «Теории церковь и секты от М. Вебера и до наших дней» [5], отандық ғалымдардың қатарында Н.Ж. Бәйтенованың «Қазіргі дәстүрден тыс діни қозғалыстар мен культтер» [6] мен «Дінтану негіздері» (7) атты оқулығында ашылған, берілген мол мәліметтер өзінің ауқымдылығымен ерекшеленеді. Мәселеге қатысты А.Қ. Омаровтың «Теріс діни ағымдар мен олардың белгілері» [8], Г.А. Базарбаеваның «Жат діндер және жастар» [9], Ж.Б. Момынқұлов, Д.М. Кокеева, А.Хаванның «Опыт арабских стран в сфере противодействия терроризму» [10] атты еңбектері,

А.Ш. Асаиновтың «Религия и общество» [11], Р.М. Сыздықовтың «Обучающие комплексы, направленные на повышение грамотности в области религии. Для членов информационно и пропагандистских групп, религиоведов и государственных служащих, а также для лидеров молодежи, чтобы остановить распространения идеи религиозного экстремизма, терроризма. Для привитие казахстанскому обществу толерантность, веротерпимость, а также соблюдения прав и свободы окружающих, а также формирования уважительной отношении к традициям, обычаям светской государства» [12], Ж.А. Шауқеновтің «Дінтану. Діни қауіпсіздіктің негізі» [13] деп аталатын зерттеу жұмыстары мен іргелі жұмыстарында біз қарастырып отырған мәселеге қатысты бірқатар маңызды мәліметтер кездеседі және біздің тарапымыздан қызығушылық тудырып отыр.

Жалпы діни алауыздық пен деструктивті ағым мәселесіне тікелей қатысты шетелдік еңбектердің нақты әрі құндылығымен ерекшеленетін зерттеу жұмыстары қатарында А.Демченконың «Внутренний фактор и формирования внешней политики некоторых арабских стран» [14], сонымен қатар А.Крыловтың «Роль и место религиозных факторов в арабской весне» [15], В.Горбатованың

«Радикальная исламская организация в условиях «ренессансов»: политический ислам в арабских странах» [16], А.Сагадеевтің «Джихад» атты еңбектерді атап өтуге болады [17]. Сондай-ақ А.А. Игнатенконың «Ислам и секты: ожидание судного дня (новый политический взгляд со старыми позициями)» [18] және И.П. Добаевтың «Исламский радикализм, генезис радикализма в исламе и эволюция» [19] атты еңбектерімен қатар, Джасим Ясиннің «Роль арабских стран в борьбе исламским терроризмом» [20], П.И. Сидоровтың «Психический терроризм: нелетальные оружия массовой поражения» [21], П.Дворкиннің «Тоталитарные секты и опыты системы» [22], И. Кантеровтің «История новых религиозных движений: США и Россия» [23], Т.С. Смирнованың «Новые религиозные движения и Россия: классификация, механизмы и защита личности» [24] еңбектері де маңызды.

Деструктивті діни ағымдардың алдын алу сияқты күрделі мәселелер А.Хлебниковтың «Особенность борьбы арабских стран с терроризмом» [25], Е.А. Карпенконың «Законодательные акты сотрудничества арабских государств и проблема борьбы с терроризмом» [26], К.Азимовтың «Некоторые совещания лиги арабских стран» [27], В.Носенконың «Мусульманский мир и борьба с терроризмом» [28], А.Рефаттың «Международный терроризм» [29], Э.Саидтың «Покровительство и ислам» [30] еңбектерімен қатар, Д.А. Шагавиевтің «Ислам: течения и религиозные группы» [31], Элдиб Амр Мохаммедтің «Египет: терроризм и движение братьев мусульман» [32] атты еңбектері жалпы ислам дініндегі деструктивті ағымдардың тарихы мен оның еліміздегі көріністерін сипаттауға мүмкіндіктер береді.

Зерттеу нәтижесі. Барлық діннің адам өміріндегі маңыздылығы өте жоғары. Ежелден солай қалыптасқан. Тіпті дін – әлемдік өркениетте де өзіндік маңызға ие екендігі анық. Діннің қоғамда атқаратын қызметтері сан салалы деп айта аламыз. Дін алдымен адамның ғаламды түсінуге жол ашады. Дін ғаламды қабылдаудың бірыңғай жүйесі де болып табылады. Сонымен қатар дін – адамдардың іс-әрекетін бақылауға да алып, дін талаптары мен заңдылықтарына сай реттеп отырады. Осы келтірген жайттардан ақ байқайтынымыз, дін адамдар арасындағы байланыстар мен қоғамдық қарым қатынастарды реттейтін аса маңызды әлеуметтік институтқа айналып отыр. Дін өз кезегінде әлеуметтік институт ретінде де адамзат қоғамы үшін бірқатар қызметтерді сәтті атқаруда. Өйткені біздің байқағанымыз дін қоғамдық өмірде аса маңызды болып табылатын әлеуметтік-мәдени ұйымның бір бөлігіне айналып та үлгерді. Дін тағы бір маңызды қызметтерінің бірі тұлға қалыптастырушылығы. Өз кезегінде дін адамның дүниетанымына күрделі өзгерістер енгізіп, қалыптастырушы да қасиеті бар. Дін негізінен қоғамдық құндылықтарды ескере отырып, өзіндік құндылықтарын қалыптастырады. Атап айтқанда қоғамдық қатынастарда ерекше сұранысқа ие адамгершілік және инабаттылық сияқты құндылықтар діннің заңдылықтарымен терең ұштасып жатқаны мәлім. Бұл құндылықтар сонымен қатар азаматтық қоғам үшін де маңызды. Өйткені азаматтық қоғамның басты ерекшеліктері де қоғам мүшелерінің өзара түсіністігіне негізделуінде екендігі белгілі. Біздің пікірімізше, мұндай маңызды құндылықтардың қалыптасуында діннің көмегі мен әсері өте жоғары. Тіпті мұндай құндылықтар діннің әсерінсіз қалыптасуы мен жүзеге асуы мүмкін емес болып та көрінеді. Рас осы келтірген жайттардан дін адамзат баласы мен қоғамдық қарым қатынастарды тек ізгілікке жұмылдырады деген ой қалыптаспауы тиіс. Өйткені дін адамдардың іс-әрекетіне теріс жаққа бұрып, белгілі бір дәрежеде адам әрекеттеріне шектеулер қояды. Мұндай шектеулер қоғамдық қатынастарды қиындатып, азаматтық қоғамның қалыптасуы үдерісін тығырыққа тірейді деп санаймыз. Дінге негізделген мұндай шектеулер тіпті қауіпті болып келеді. Діни ұстанымдарға негізделуі ең алдымен бұлжымас қағидаға айналып, адамгершілік және ізгілік сияқты қасиеттерге қарсы ұстанымдар мен тәртіп қалыптастыруы мүмкін. Осылайша біз діннің жағымды және жағымсыз қасиеттері бар екендігіне көз жеткіземіз. Дін қоғам мүшелері мәдениетін көтеріп, тұлғаның рухани тұрғыдан кемелденуіне жол ашқан-нымен, керісінше адамдардың томаға тұйық өмір сүруіне алып келу ықтималдығы да жоғары. Жалпы кез-келген адамзат қоғамның қалыптасуы үшін белгілі бір ережелер мен құндылықтар жүйесі керек. Адамдарды ортақ құндылықтар мен мақсаттарға біріктіруде діннің алар орны ерекше екендігі белгілі. Осы жайтты басшылыққа ала отырып, біз діннің аса маңызды қызметі адамдарды топтастыру мен ортақ құндылықтарға біріктірушілік екендігін бағамдаймыз. Діннің біз атап өткен осы қызметтері түрлі тарихи кезеңдерде өзін-өзі толыққанды дәлелдеді. Тіпті бүгінгі таңдағы қоғам және қоғам мүшелерінің де топтасуында діннің маңызды ролін байқауға болады. Өйткені дін қоғам мүшелерін ортақ адамгершілікке негізделген түсініктерге біріктіріп, ізгілік ережелерінің маңыздылыққа ие болуын қамтамасыз еткен жайттары өте көп. мысалы бұл туралы зерттеуші В.Ф. Коломийцев өзінің «Социология. Герберт Спенсер» деп аталатын еңбегінде діннің біз атаған қоғамдағы қызметтеріне тоқталып, олардың төмендегідей жіктеп көрсетеді:

- Дін – отбасы институтын күшеюіне жағдай жасайды;

- Дін – адамдар арасындағы қатынастарды реттеп, олардың белгілі бір ұстанымдарға сай болып бақылайды.

- Дін – адамдарды басқарудың негіздерін қалыптастырушы қасиетке ие;

- Дін – ұлттар арасындағы бірлікті күшейтіп, сонымен қатар оларды алшақтатушы да қасиеті бар;

- Дін – адамдардың жеке меншікке ие болуын қолдау білдіреді [33]. Осы келтірген жайттардан ақ байқағанымыз дін қоғам үшін өзекті болған қызметтерді қамтиды. Қоғамның тұрақты дамуына атсалысып, теріс діни ағым жағдайында керісінше қоғам тыныштығын да бұзады. Тұрақты қоғам дамуының кепілі болып табылатын құндылықтар жүйесі де діннің әсер етуі арқылы жүзеге асып жатады. Деме дін қызметінің ауқымындағы мәселелер сан салалы және көп құрылымды деп айта аламыз. Сол себепті де кез-келген мемлекет үшін азаматтарының дұрыс немесе дәстүрлі діни сенімге артықшылық беруі аса маңызды. Біз жоғарыда атап өткен діннің жағымды әсерінің барлығы да дәстүрлі діни сеніммен байланысты. Осы себепті де мемлекет өз кезегінде азаматтарының діни сенім таңдаудағы іс-әрекетін бағыттар беріп, белгілі бір дәстүрлі діни құндылықтарға артықшылық беруіне қызығушылық танытып отырады.

XXI ғасыр біз үшін діннің тек жағымды ғана емес, сонымен қатар жағымсыз жақтарының да көп екендігін көрсетіп берді. Әлемдік және дәстүрлі діндердің заман ағымына сай дамуына байланысты дәстүрлі емес діни ағымдардың пайда болуына жағдай жасалды. Діни тәжірибенің даму барысында дәстүрлі дін ішінде дәстүрлі емес деструктивті бағыттардың пайда болуы түрлі қиындықтар туындатты. Тіпті қоғам үшін қауіпті саналатын террорлық әрекеттер де дәл осы деструктивті діни ағымдар және олардың әрекеттерімен ұштасып жатқандығы да шындық болып табылады. Сондықтан біз алдымен дәстүрлі діннің қоғамдағы орнын төмендетіп, оның дамуын тежейтін әрі дін атын жамылғанымен түп мақсаты діннен алыс жатқан деструктивті ағымдар, секта және культ түсініктерін ашуды дұрыс деп таптық. Өйткені осы дін негізінде жұмыс жасайтын кері факторлар мәселені толық ашуға өз септігін тигізеді.

Деструктивтік ағымдар деп қоғамның дамуын тежеп, мемлекеттің тұрақты дамуына кедергісін келтіретін факторды атаймыз. З.Е. Александрованың «Словарь синонимов русского языка» атты еңбегінде деструктивті сөзінің баламасын «разрушительный» немесе қиратушы деп түсіндірген [34]. Сөзсіз осы мәселе төңірегінде өзінің ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалымдардың барлығы да деструктивтік ағымдардың қоғам өмірінің дамуына пайдасынан қарағанда зиянын баса атап өтеді. Мысалы Ю.В.Ахремеева өзінің «Социокультурные основы религиозного экстремизма» атты зерттеу жұмысында «деструктивтік сенім тек қана ерекше әлеуметтік топ қана емес, ол жалпы мәдениетке қарсы тұратын қосалқы мәдениет (субкультура)» деген пікір білдіреді [35]. Бұл тұста ғалымның пікірімен толыққанды келісуге болады. Өйткені көп жағдайда деструктивтік ағымдар өзіндік өмір сүру талаптарына сай келмейтін дәстүр мен мәдениеттің қалыптасқан қағидаттарын мойындамастан жоққа шығаруға тырысады. Сонымен қатар деструктивтік ағымдар белгілі қоғам мүшелері үшін ғасырлар бойына қалыптасып, санасына берік орнаған құндылықтар жүйесін екінші орынға ығыстыруға тырысушылықтары байқалады. Ең бастысы діни дәстүр және ресми діни ұйымдар тарапынан қойылатын шарттар мен талаптардың анық қарсыластарына айналып отырады. Осылайша деструктивті ағымдар дәстүрлі дін мен мемлекет заңнама-ларын өздерінің ішкі тәртіптерінен төмен қояды. Нәтижесінде деструктивтік ағым өкілдері өздерінің теріс түсініктерін қоғамда орнаған діни дәстүрден жоғары екендігін саналарына берік орнатып, оны көпшілікке насихаттау үшін барлық мүмкіндіктерді пайдаланады және өзін мойындатудың жолында гуманистік көзқарастарды теріске балайтын әдістерді де қолданудан бас тартпайды. Мұндай ағым мүшелері қоғам үшін жат түсінік болып табылатын экстремизм, тіпті терроризмге бейім келеді. Сол себепті де деструктивті діни ағымдар кез-келген қоғам үшін аса қауіпті әрі діни лаңкестіктің бастауы деп біз нақты тұжырым жасауға болады.

Зерттеуші Р.Р. Абдулганеев діни ағымдардың сыртқы және ішкі сипаты бойынша деструктивтілік мәнін ашуға тырысады. Мысалы зерттеуші ағымдардың сыртқы белгісі бойынша деструктивтілік сипатын төмендегідей әлеуметтік-теологиялық аспектілерде қарастырады:

- Жалпы қабылданған әлеуметтік құндылықтарды теріске шығарып, оны ұстанушыларды адасқандар немесе күнәһарлар деп қарастырушылық;

- Қоғамда орнаған тәртіпті сақтауға қарсы шыға отырып, деструктивті діни ұйымының идеологиясына шектен тыс бағынушылық;

- Дәстүрлі діни конфессиялар мен оның өкілдеріне деген өшпенділік;

- Мемлекет бекіткен заңнамалық негіздерді мойындамау және сақтамау;

- Өздерінің идеологиясын мойындамайтындарға қарсы үздіксіз күрес жүргізу деп айшықтай келе, ағымдардың ішкі сипаты бойынша деструктивтілік белгілерін төмендегідей жіктейді:

- Тұлғаның өн бойындағы қасиеттерін тұншықтырып, өз идеологияларына мойынсұндыру;

- Қоғамдағы этикалық және рухани кедергілерді жену;

- Жақындар мен әлеуметтік ортасынан ажыратып, өзіндік сыни ойлау қасиетінен айыру;
- Әлеуметтен тыс өмір сүру қағидаттарының үстемдік құру деп зерттеуші жіктейді [1, с. 15-16].

Ал америкалық психолог Р. Лифтон деструктивті ағым өкілдеріне тән қасиеттердің бірі ретінде мынандай белгілерді жіктейді:

- Әлемді «таза» және «лас», «жақсы» және «жаман» деп бөлу. Өз ағымдарының мүшелерін «таза» әрі «жақсылар» қатарына жатқызса, қалғандары «лас» әрі «жамандар» қатарына жатады;
- Ағым идеологиясын абсолютті, толыққанды және ақиқат деп қабылдап, қарама-қайшы пікірдің барлығын өтірік деп санау;
- Ағым мүшелерінің өмір сүру құқығы мойындалып, өзгелердің құқығын шектеу;
- Қоршаған ортаны толық бақылай отырып, ағым мүшелерінің қарым-қатынасы мен ақпараттарды сұрыптау;
- Діни доктринаның тұлғаның қажеттілігінен жоғары тұруы деп деструктивті ағым өкілдеріне тән қасиеттерді жіктейді [35, 265 с.].

Отандық дінтанушы Г.А. Базарбаеваның пікірінше «дәстүрлі емес діни ағымдардың көздеген мақсаты – халықты айтқанға көнетін ойсыз топқа айналдырып, оларды жанды қуыршақ сияқты басқару, санасына әмір жүргізу болып табылады. Кез-келген адамды халықтың, не болмаса қандай да ұйымның құрамдас бөлігі ретінде қарастырсақ, тұлға ұйымның ортасына түскен кезде сол ұйымның ықпалына бейімделгіш келетіні белгілі. Тұлға ұйымның арасына қалған сәттен бастап бұрынғы табиғи қалпынан өзгеріп, мүлдем басқаша ойлай бастайды, сол ұйымға тән іс-әрекеттер жасайтын болады» деп ой қорытады [9, 119 с.]. Ал дінтанушы А.Қ. Омаров өзінің «Теріс діни ағымдардың ортақ белгілері» атты мақаласында деструктивті ағымдарға тән негізгі үш белгіні атап көрсетеді. Олардың қатарында «адамның жүрегінде болатын төзімділік және сүйіспеншілік емес, керісінше өзіншіл болу мен қатігез болатын дән себіледі», «дәстүрлі діни түсініктерді қабылдай қоймаумен қатар, жергілікті мемлекет пен ұлттың ерекшеліктерін мойындамай, барынша қарсы тұруға тырысады», «әр ұлттың өзіндік отбасылық ерекшеліктері болуы заңды. Міне осы ерекшеліктерді мойнындамай, ұлттың өзіне тән әдет-ғұрыптарын сыйлауды қойса немесе әдет-ғұрыптың ұстанымдарына қарсы шықса, бұл дін өзінің шатақ екендігін дәлелдейді» деп ой қорытады [8, 131 с.].

Демек отандық және шетелдік дінтанушылардың барлығы бірдей қоғам үшін қауіпті деп тапқан ағымдардың неліктен деструктивті деген сипатқа ие болған? Деструктивті ұғымының астары неде? Жалпы деструктивтілік сөзі латын тілінен аударғанда шығатын тура мағынасы «құлату» немесе «қалыптасқан жүйені бұзу» деген мағынаны білдіреді екен. Қазақтың жалпақ тілімен айтқанда теріс пиғылды деп атауға толық негіз бар. Әрине санасы уланбаған қоғам мүшелері деструктивті ағымды толыққанды әрі адамгершілікке негізделген қарым-қатынастарды насихаттайтынына сенбейді. Алайда сол бағытта әрі сол ағымның жетегінде кеткендер үшін олардың бағыты дұрыс әрі ол дәлелдеуді қажет етпейді деген сенім саналарына берік орныққан. Сыртқы идеологияның салдарынан қоғам мүшелерін түрлі жікке бөлу-шілік аса қауіпті құбылыс. Ұлттық құндылықтарға емес, діни алауыздыққа берілу мемлекеттің баянды болашағы үшін де қауіпті саналады. Өйткені деструктивті ағым қоғамдағы азаматтарымыздың құқық-тарын бұзатын бірден-бір фактор болып табылады. Деструктивті ағым өкілдері өздерінің үгіт-насихат жұмыстарында түрлі психологиялық әдіс-тәсілдерді кеңінен қолданады. Деструктивті ағым өкілдері және идеясы адамдарды діннің асыл қасиеттерін насихаттау емес, керісінше өздерінің мүшелерін жақындары мен тіпті қоршаған ортадан оқшаулау болып табылады. Мұндағы мақсат ағымның талаптары мен мақсат-тарын талдайтын емес, ешқандай сұрақсыз бағыну тәртібін жүзеге асыру болып табылады. Деструктивті ағымдар өздерінің болашақ құрбандарын терең зерттеу жұмыстарының нысанына айналдырады. Мұндай асты ескерілетін жайт болашақ мүше болатын адамдардың әлеуметтік жағдайы, қоғамдағы орны, отбасы-лық жағдайы, жеке меншігі және тағы да басқа пайда әкелер артықшылықтары басты назарға алынады. Қарапайым жұртшылықтан қарағанда қоғамда орны бар әрі қаржылық әлеуеті жоғары азаматтарды қатарына тарту басты артықшылық болары анық. Ал деструктивті ағымдардың жетегіне неліктен адамдар ереді деген мәселеде аса маңызды. Мұндай себептер қатарына алдымен интернет және түрлі әлеуметтік желілердегі ақпараттардың әралуандылығы және оларды сараптауда адамдардың білімнің жетіспеуі, ақпараттарды сараптап, оған қатысты шешім шығара алмау, өмірдегі сәтсіздіктер, адам басындағы уайым мен қайғының көп болуы, азаматтардың өз өміріне салғырт қарауы және тағы да басқа факторларды атап өтуге болар еді. Сондықтан да деструктивті ағым өкілдері алдымен адам басындағы осы мәселелерді шешіп берудің жолдарын ұсынады. Бұл деструктивті ағым өкілдерінің басты әдісіне жатады. Сізді қоғамның толыққанды мүшесі екендігіңізге сенім білдіріп, шешім шығара алатын қабілетіңіздің бар екендігіне және соған қауқарыңыздың толық жететіндігіне көз жеткізу арқылы адамға сенім беріп, өз қатарына

қосады. Осылайша адамның үш қажеттілігін қамтамасыз етуге бағытталған жұмыстарды жүйелі түрде жүргізеді.

Ислам дініндегі деструктивті ағымдар тарихы мен оның бүгінгі таңдағы ерекшеліктері мәселесі ерекше назар аударарлық тақырыптардың бірі. Әрине кейінгі жылдары отандық дінтану саласында араб елдерінде пайда болып, халықаралық қауымдастықтың назарына ілігіп отырған ағымдарды жекелей қарастырушылық үрдісі байқалатыны шындық. Алайда мәселені кешенді түрде зерттеп, ғылыми айналымға қосқан ғылыми зерттеу жұмысы саусақпен санарлық. Сондықтан аталмыш зерттеу жұмысы осы бағыттағы зерттеу жұмыстарының құрамдас бөлігі ретінде алдағы уақытта ғылыми ізденістердің басты нысанына айналуы тиіс деп нақты тұжырымдаймыз. Діни тұрақтылық қоғамның тыныштығы мемлекеттің баянды болашағының басты кепілі болып табылады. Ал қоғамның тыныштығын бұзатын әрі мемлекеттің тұрақты дамуын тежейтін факторлардың қатарына деструктивті ағымдар жатады. Деструктивті ағымдар, секта және түрлі теріс культтік ұйымдар адамдардың өз еркімен жүріп-тұру, дербес ойлау жүйесі, өзіндік шешім қабылдау сияқты қасиеттерін барынша шектейді. Деструктивті ағымдар, секта және түрлі теріс культтік ұйымдар өздерінің жұмыстарында түрлі психологиялық әдіс-тәсілдерді кеңінен қолданады. Деструктивті ағым өкілдері және идеясы адамдарды діннің асыл қасиеттерін насихаттау емес, керісінше өздерінің мүшелерін жақындары мен тіпті қоршаған ортадан оқшаулау болып табылады.

Өмірдің тығырықты жайттарына тап болған, психологиялық ауытқушылығы бар және қаржылық әлеуеті бар адамдар деструктивті ағымдар, секта және түрлі теріс культтік ұйымдардың басты назарында. Деструктивті ағымдар, секта және түрлі теріс культтік ұйымдар жалған сенімге құрылған. Деструктивті ағымдар, секта және түрлі теріс культтік ұйымдар қоғамдағы отбасылық институттың күйреуіне жол ашады. Өйткені деструктивті ағымдар, секта және түрлі теріс культтік ұйымдардың жұмыстары барынша құпия түрде жүргізіліп, мүшелерінің санасын толық бақылауда ұстайды. Нәтижесінде адам үшін бірінші кезекте отбасы емес, жалған сенім негізгі орынға шығады. Деструктивті ағымдардың алдын-алу, оларды түпкілікті тоқтату мәселесі өте өзекті. Осы маңыздылықты сезінген Қазақстан Республикасының «Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» және «Терроризмге қарсы күрес туралы» заңдарымен салыстырған араб елдерінің заңы барынша қаталдығымен ерекшеленеді. Өйткені осы араб елінің заңында террорлық әрекеттерді түбімен жою мақсатында көп жағдайда өлім жазасы тағайындалады. Қазақстан Республикасы да деструктивті ағымдарға қарсы күресті тек теориялық қана емес, өкінішке орай тәжірибе жүзінде іске асыруға мәжбүр болды. Деструктивті ағымдарға қарсы күресте Қазақстан Республикасының атқарған шаралары шартты түрде екі кезеңнен өтті. Алдымен еліміз деструктивті ағымдармен күрестің заңнамалық негіздерін қалыптастырды. Оның дәлелі бірқатар «Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» және «Терроризмге қарсы күрес туралы» сияқты құжаттар мен бұйрықтар жарық көрді. Екінші кезең нақты іс-әрекеттерді сәтті ұйымдастыру болып табылады.

Қорытынды. Қоғамның тыныштығы мемлекеттің баянды болашағының басты кепілдерінің бірі діни ұстамдылық болса, қоғамның тыныштығын бұзатын әрі мемлекеттің тұрақты дамуын тежейтін факторлардың қатарына деструктивті ағымдар жатады. Деструктивті ағым мен адамгершілік құндылықтар ұғымы бір-біріне қарама-қайшы түсініктер екендігін тарихи оқиғалардың өзі дәлелдеп берді. Деструктивті ағым мүшелерінің әрекеті қатігездікке негізделген және ол жаппай сипат алған. Деструктивті ағым қоғам тыныштығын бұзып, ұлттық қауіпсіздік мәселесіне қауіп төндірумен қатар, бейбіт тұрғындар арасында адам өлімін көбейтеді. Деструктивті ағым кез-келген мемлекеттегі азаматтық қоғам құру үдерісін бірнеше жылға кейін шегереді. Сонымен қатар олардың әрекеті азаматтардың конституциялық құқықтарын шектеп, азаматтардың жергілікті заңды билікке деген күдіктің пайда болуына түрткі болады. Бұл өз кезегінде қоғамдық қатынастарды тығырыққа тіреп, тіпті мемлекеттің территориялық тұтастығына өз нұқсанын тигізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Абдулганеев Р.Р. *Деструктив культы, тоталитарные секты – источник распространения религиозного экстремизма* // Грамота. – Тамбов, 2012. – № 10(24). – 184 стр.
2. Ахремеева Ю.В. *Социокультурные основы религиозного экстремизма. – Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук. – Воронеж, 2009. – 178 стр.*
3. Кислюк К.В. *Религиоведение [учебное пособие]* / К.В. Кислюк, О.Н. Кучер. – Ростов /Д.Феникс; Х.Торсинг, 2004. – 512 с.
4. Вебер М. *Избранные произведения / пер. с нем. М.И. Левина, А.Ф. Филиппов, П.П. Гайденок. – М., 1990. – 808 с.*
5. Васильева Е.Н. *Теории церковь и секты от М. Вебера и до наших дней // Исследовано в России. – 2007. – 1298 с.*

6. Бәйтенова Н.Ж. Қазіргі дәстүрден тыс діни қозғалыстар мен культтер. – Алматы, 2009. – 275 б.
7. Бәйтенова Н.Ж. Дінтану негіздері. – Алматы, 2006. – 356 б.
8. Омаров А. Теріс діни ағымдар мен олардың белгілері // Дін және қазіргі заман. – Екінші басылым. – Астана, 2014. – 140 б.
9. Базарбаева Г.А. Жат Жат діндер және жастар // Дін және қазіргі заман. – Екінші басылым. – Астана, 2015. – 147 б.
10. Момынқұлов Ж.Б., Кокеева Д.М., Хаван А. Опыт арабских стран в сфере противодействия терроризму // КазНУ. – Серия религиоведения. – 2016. – № 3(7). – 250 с.
11. Асаинов Е.Ш. Религия и общество // Вестник КарГУ. – Серия философия. – Караганда, 2005. – 224 стр.
12. Сыздықов Р.М. Обучающие комплексы, направленные на повышение грамотности в области религии. Для членов информационно и пропагандистских групп, религиоведов и государственных служащих, а также для лидеров молодежи, чтобы остановить распространение идеи религиозного экстремизма, терроризма. Для привитие казахстанскому обществу толерантность, веротерпимость, а также соблюдения прав и свободы окружающих, а также формирование уважительной отношении к традициям, обычаям светской государства. – Караганды, 2014. – 141 с.
13. Шаукенов Ж.А. Дінтану және діни қауіпсіздік негіздері. Оқу құралы. – Қостанай: А.Байтұрсынұлы атындағы ҚМУ, 2018. – 104 б.
14. Демченко А.В. Внутренний фактор и формирования внешней политики некоторых арабских стран // Вестник МГИМО университета. – 2010. – 287 стр.
15. Крýлов А.В. Роль и место религиозных факторов в арабской весне // Вестник МГИМО университета. – 2013. – № 4.
16. Горбатова В.В. Радикальная исламская организация в условиях ренессансов: политический ислам в арабских странах // Вестник Томского государственного университета. – 2012. – 227 стр.
17. Сагадеев А. Жихад // Наука и религия. – 1986. – № 6
18. Игнатенко А.А. Ислам и секта: ожидание судного дня (новый политический взгляд со старыми позициями). – М., 2003. – 167 с.
19. Добаев И.П. Исламский радикализм: генезис, эволюция, практика. – Ростов, 2002. – 198 с.
20. Джасим Ясин. Роль арабских стран в борьбе исламским терроризмом. // Правова Держава. – Киев, 2004. – № 7.– 198 стр.
21. Сидоров П.И. Психический терроризм: оружия массового поражения // Российский психиатрический журнал. – 2005. – № 3. – С. 28-34.
22. Дворкин А.Л. Тоталитарные секты и опыты системы. – Н.-Новгород: Христианская библиотека, 2007. – 814 с.
23. Кантеров И.Я. История новых религиозных движений: США и Россия. – Религиоведение. 2001. №1. С. 61-72.
24. Смирнова Т.С. Новые религиозные движения и Россия: классификация, механизмы и защита личности // Грамота. – Тамбов, 2011. – № 4. Ч. 1. С. 159-162.
25. Хлебников А. Особенность борьбы арабских стран с терроризмом // Научные школы МГИМО. – 2019. – №4. – С. 89-91
26. Карпенко Е.А., Законодательные акты сотрудничества арабских государств и проблема борьбы с терроризмом // Грамота. – Тамбов, 2020. – №1.– С. 71-76
27. Азимов К. Скандал на совещании лиги арабских стран // Россия и мусульманский мир. – М., 2004. – 247 стр.
28. Носенко В. Борьба с международным терроризмом и мусульманский мир // Мировая экономика и международные отношения. – 2007. – № 3.
29. Рефат А.М. Международный терроризм. – Дамаск, 1997. – 256 с.
30. Саид Э. Покровительство ислама. – Каир, 1995. – 395 с.
31. Шагавиев Д.А. Исламские течения и группы. – Казань, 2015. – 336 с.
32. Элдиб Амр Мохаммед. Движение братьев мусульман и терроризм в Египте. – Вестник МГУ. – 2019. – №3. – С. 189-191
33. Коломийцев. Социология Герберта Спенсера. // журнал Социс. – 2004. – №1.– 176 стр.
34. Александрова З.Е. Словарь синонимов русского языка. – М., 2001. – 568 стр.
35. Lifton R.J. Thought Reform and the Psychology of Totalism: a Study of Brainwashing in China. – Carolina, 1989. – 528 p.

1. Abdulganeev R.R. *Destruktivnye kul'ty i totalitarnye sekty kak istochnik rasprostraneniya religioznogo ekstremizma* // zhurnal Gramota. – № 10(24). – Tambov, 2012. – 184 s.
2. Ahremeeva YU.V. *Sociokul'turnye osnovy religioznogo ekstremizma. – Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filosofskih nauk. – Voronezh, 2009. – 178 s.*
3. Kislyuk K.V. *Religiovedenie [uchebnoe posobie]* / K.V. Kislyuk, O.N. Kucher. – Rostov /D.Feniks; H.Torsing, 2004. – 512 s.
4. Veber M. *Izbrannye proizvedeniya / per. s nem. M.I. Levina, A.F. Filippov, P.P. Gajdenko. – Moscow, 1990. – 808 s.*
5. Vasil'eva E.N. *Teoriya «cerkov'-sekta»: ot M. Vebera do nashih dnei* // *Issledovano v Rossii. – 2007. – 1298 s.*
6. Bautenova N.J. *Kazirgi dasturden tys dini kozgalystar men kultter. – Almaty, 2009. – 275 b.*
7. Bautenova N.J. *Dintanu negizderi. – Almaty, 2006. – 356 b.*
8. Omarov A.K. *Teris dini agymdardyn ortak belgileri* // *Din jane kazirgi zaman. – Ekinshi basylım. – Astana, 2014. – 140 b.*
9. Bazarbaeva G.A. *Jat dinderdin kursauyndagy jastar kop* // *Din jane kazirgi zaman. – Ekinshi basylım. – Astana, 2015. – 147 b.*
10. Momynkulov ZH.B., Kokeeva D.M., Havan A. *Opyt arabskih stran v sfere protivodejstviya terrorizmu* // *Vestnik KazNU. – Seriya religiovedeniya. – № 3(7). – Almaty, 2016. – 248 s.*
11. Asainov E.SH. *Religiya i obshchestvo* // *Vestnik KarGU. – Seriya filosofiya. – 2005. – 224 s.*
12. Syzdykov R.M. *Obuchayushchij kompleks, napravlenyj na povyshenie religiovedcheskoj gramotnosti chlenov informacionno-propagandistskih grupp i religiovedov, gosudarstvennyh sluzhashchih, liderov molodezhi, predotvrashchenie rasprostraneniya idej religioznogo ekstremizma i terrorizma, privitie kazahstanskomu obshchestvu tolerantnosti, veroterpimosti, soblyudeniya prav i svobod okruzhayushchih, formirovanie uvazhitel'nogo otnosheniya k tradiciyam i obyčajam svetskogo gosudarstva. – Karagandy, 2014. – 141 s.*
13. Shaukenov J.A. *Dintanu jane dini kauipsizdik negizderi. Oku kuraly. – Kostanai: A. Baitursynuly atyndagy KMU, 2018. – 104 b.*
14. Demchenko A.V. *Vnutrennie faktory formirovaniya vneshnej politiki stran arabskogo vostoka* // *Vestnik MGIMO universiteta. – 2010. – 287 s.*
15. Krylov A.V. *Rol' religioznogo faktora v arabskoj vesne* // *Vestnik MGIMO universiteta. – Moskva, 2013. – № 4. Lifton R.J. Thought Reform and the Psychology of Totalism: a Study of Brainwashing in China. – Carolina, 1989. – 528 p.*
16. Gorbatova V.V. *Radikal'nye islamskie organizacii v usloviyah «renessansa» politicheskogo islama v stranah arabskogo vostoka* // *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. – Tomsk, 2012. – 227 s.*
17. Sagadeev A. *Dzhihad* // *Nauka i religiya. – 1986. – № 6*
18. Ignatenko A.A. *Islamskie sekty v ozhidanii sudnogo dneja (novyj vzglyad so staryh pozicij).* – Moscow, 2003. – 167 p.
19. Dobaev I.P. *Islamskij radikalizm: genesis, evolyuciya, praktika. – Rostov, 2002. – 198 s.*
20. Dzhasing YAsin. *Rol' arabskoj solidarnosti v bor'be s terrorizmom. – zhurnal Pravova Derzhava. – № 7. – Kiev, 2004. – 198 s.*
21. Sidorov P.I. *Psihicheskij terrorizm – neletal'noe oruzhie massovogo porazheniya* // *Rossijskij psihiatricheskij zhurnal. – 2005. – № 3. – S. 28-34.*
22. Dvorkin A.L. *Totalitarnye sekty. Opyt sistematicheskogo issledovaniya. – N.-Novgorod: Hristianskaya biblioteka, 2007. – 814 s.*
23. Kanterov I.YA. *Novye religioznye dvizheniya v SSHA i Rossii. – Religiovesenie. – 2001. – №1. S. 61-72.*
24. Smirnova T.S. *Novye religioznye dvizheniya v Rossii: problemy klassifikacii i mekhanizmy zashchity lichnosti. Gramota. – Tambov, 2011. – № 4. Vol. 1. S. 159-162.*
25. Hlebnikov A. *Osobennosti bor'by arabskih stran s terrorizmom* // *Elektronnyj resurs: <http://www.islam.ru/content/avtor/1118>*
26. Karpenko E.A., *Zakonodatel'nye osnovy sotrudnichestva arabskih gosudarstv v oblasti bor'by s terrorizmom. Institut Blizhnego Vostoka. – Gramota. – №1. – Tambov, 2020. – S. 71-76*
27. Azimov K. *Skandal na soveshchaniij ligi arabskih stran* // *Rossiya i musul'manskij mir. – 2004. – 247 s.*
28. Nosenko V. *Bor'ba s mezhdunarodnym terrorizmom i musul'manskij mir* // *Mirovaya ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniya. – 2007. – №3.*
29. Refat A.M. *Mezhdunarodnyj terrorizm. – Damask, 1997. – 256 s.*
30. Said E. *Pokryvatel'stvo islama. – Kair, 1995. – 395 s.*
31. Shagaviev D.A. *Islamskie techeniya i gruppy. – Kazan', 2015. – 336 s.*

32. Eldib Amr Mohammed. *Dvizhenie brat'ev musul'man i terrorism v Egipte.* // *Vestnik MGU.* – 2019. – №3. – S. 189-191
33. Kolomijcev. *Sociologiya Gerberta Spensera.* // *zhurnal Socis.* – 2004. – №1. – 176 s.
34. Aleksandrova Z.E. *Slovar' sinonimov russkogo yazyka.* – Moskow, 2001. – 568 s.
35. Lifton R.J. *Thought Reform and the Psychology of Totalism: a Study of Brainwashing in China.* – Carolina, 1989. – 528 p.